

Скнар О.М. Проективний малюнок як засіб вивчення політичних практик молоді // Простір арт-терапії. – Вип. 1 (17). – К. : Золоті ворота, 2015. – С. 30-45.

ПРОЕКТИВНИЙ МАЛЮНОК ЯК ЗАСІБ ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРАКТИК МОЛОДІ

Скнар Оксана,

кандидат психологічних наук, с.н.с. Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, член правління ВГО «Арт-терапевтична асоціація» (Київ)

Окреслено потенціал використання проективної методики «психологічний малюнок» для дослідження особливостей громадянських (політичних) практик молоді. Визначено переваги й обмеження застосування проективних методик. Розкрито сутність проекції як основного механізму, що діє. Обґрунтовано доцільність залучення проективних методик для вивчення мало усвідомлюваних аспектів політичних ставлень молоді (до влади, до себе, до інших громадян). Доведено ефективність і правомірність використання малюнку як засобу вивчення політичної картини світу молоді. Проективний малюнок розглянуто як спосіб експлікації політичної картини світу, що надає інформацію у вигляді графічних символів. Визначено критерії оцінки малюнків, що дозволяють виокремити політичні практики позиціонування молоді у сферах взаємодії «Я – влада», «Я – інші», «Я – суб'єкт взаємодії». Виявлено тенденцію переважання емоційно-оцінних, ірраціональних практик оцінювання влади. З'ясовано, що в політичній картині світу молоді практично порівну представлені способи авторитарної (влада «зверху») та демократичної (влада «поруч») взаємодії з владою з невеликим переважанням авторитарного. На основі якісного аналізу малюнків виокремлено види політичних практик у політичній картині світу студентства. Ставлення до себе як суб'єкта політичної взаємодії визначає міру активності – пасивності громадянських (політичних) практик молоді. З'ясовано, що для пасивних практик характерним є зміщення акценту із себе на дії влади. Виявлено тенденцію увиразнення палітри протестних практик, практик відсторонення та емоційно негативно заряджених практик самоствавлення у молодіжному дискурсі на тлі переважної відсутності позитивних способів взаємодії з владою.

Ключові слова: проекція, проективні методики, психологічний малюнок, критерії оцінки малюнку, політичні (громадянські) практики, політичні ставлення, влада, молодь, політична картина світу.

Очерчено потенциал использования проективной методики «психологический рисунок» для исследования особенностей гражданских (политических) практик молодежи. Определены

преимущества и ограничения применения проективных методик. Раскрыта сущность проекции как основного механизма, который действует. Обоснована целесообразность привлечения проективных методик для изучения мало осознаваемых аспектов политических отношений молодежи (к власти, к себе, к другим гражданам). Доказана эффективность и правомерность использования рисунка как средства изучения политической картины мира молодежи. Проективный рисунок рассмотрен как способ экспликации политической картины мира, который предоставляет информацию в виде графических символов. Определены критерии оценки рисунков, которые позволяют выделить политические практики позиционирования молодежи в сферах взаимодействия «Я – власть», «Я – другие», «Я – субъект взаимодействия». Обнаружена тенденция преобладания эмоционально-оценочных, иррациональных практик оценивания власти. Выяснено, что в политической картине мира молодежи практически поровну представлены способы авторитарного (власть «сверху») и демократического (власть «рядом») взаимодействия с властью с небольшим преобладанием авторитарного. На основе качественного анализа рисунков выделены виды политических практик в политической картине мира студенчества. Отношение к себе как к субъекту политического взаимодействия определяет меру активности – пассивности гражданских (политических) практик молодежи. Выяснено, что для пассивных практик характерным является смещение акцента с себя на действия власти. Обнаружена тенденция акцентирования палитры протестных практик, практик отстранения и эмоционально негативно заряженных практик самоотношения в молодежном дискурсе на фоне подавляющего отсутствия позитивных способов взаимодействия с властью.

Ключевые слова: проекция, проективные методики, психологический рисунок, критерии оценки рисунков, политические (гражданские) практики, политические отношения, власть, молодежь, политическая картина мира.

The potential of use of the projective technique «psychological drawing» for research of features of civil (political) practices of youth is discussed. Advantages and limitations of application of projective techniques are identified. Essence of projection as a basic operating mechanism is discussed. Expedience of projective techniques application in research of slightly realizable aspects of political attitudes of youth (to power, to themselves, to other citizens) is substantiated. Efficiency and legitimacy of application of drawing as an instrument in research of political picture of the world of young people is proven. Projective drawing is considered as a method of explication of political picture of the world which provides information in form of graphic symbols. Criteria of evaluation of drawings which allow to select political practices of positioning of young people in the spheres of

interaction «authorities and I», «others and I», «I am a subject of cooperation» are defined. The tendency of predominance of emotionally evaluative, irrational practices of evaluation of authorities is discovered. It is found out that in the political picture of the world of young people authoritarian (power «from above») and democratic (power «alongside») modes of interaction are practically equally presented with slight predominance of authoritarian. The types of political practices in the political picture of the world of students are defined based on the results of qualitative analysis of drawings. Attitude toward self as a subject of political interaction determines the level of activity – passivity of civil (political) practices of young people. It is found that for passive practices displacement of accent from self to the activities of authorities is typical. The author discovered the tendency of dominance of palette of protest practices, practices of withdrawal and emotionally negatively charged practices of self-attitude in youth' discourse in the evidence of mostly absent positive methods of interaction with authorities.

Keywords: projection, projective techniques, psychological drawing, political (civil) practices, political relations, authorities, youth, political picture of the world.

Проблема. Політичні практики молоді детермінуються мотивами, цінностями й політичними ставленнями, які, в свою чергу, свідчать про психологічне включення молодих людей до простору громадянської (політичної) взаємодії. Тому актуальним є вивчення системи політичних ставлень молоді до себе і до інших громадян, держави і влади, а також особливостей їх взаємодії. Водночас відомо, що мало- чи погано-усвідомлюваний та емоційно-оцінний аспект ставлень людей, який суттєво впливає на їх громадянські (політичні) практики, якнайкраще актуалізується й виявляється за допомогою саме проєктивних методик й, зокрема, завдяки застосуванню в якості інструменту – методу психологічного проєктивного малюнку.

Мета статті: означити потенціал використання проєктивної методики «психологічний малюнок» для дослідження особливостей політичних практик студентської молоді.

Сьогодні все більше науковців доходять висновку про необхідність залучення, застосування в політико-психологічних дослідженнях широких ресурсів *проєктивних методів*, завдяки яким отримується можливість *актуалізувати мало (або частково) усвідомлювані пласти* політичної свідомості респондентів й дослідити їх *систему ставлень* в ході оцінювання.

Сутність проєкції як основного механізму, що діє, полягає в тому, що коли респондентам пропонують навмисно максимально не визначену ситуацію чи завдання, вони не можуть не проєціювати «себе» (власні уявлення, відчуття, мотиви, ставлення і т.д.) на кінцевий результат. Отже, в основу проєктивних методів покладено уявлення про дію механізму проєкції, який дозволяє актуалізувати особливий пласт малоусвідомлюваних уявлень, оцінок, мотивів, практик, ставлень і т.д. молодих людей, що й надає змогу для всебічного дослідження їх системи політичних ставлень до реальності політичного буття. Крім цього, на сьогодні вже доведено, що проєктивні методики, в яких замість прямих запитань використовуються непрямі способи отримання інформації від респондентів, є досить надійними й валідними методами «проникнення» в основу поведінки респондентів, а також уявлень, ставлень і т.д., що вивчаються [3].

Перевагами, беззаперечними достоїнствами проєктивних методик можемо назвати такі:

- багатство отриманого матеріалу;
- зменшення соціально бажаних відповідей за рахунок «замаскованості» мети проєктивних методик;
- перспектива долучитись, «доторкнутись» до унікального внутрішнього світу людини;
- можливість отримати матеріал, що відповідає понятійному апарату й так званім «глибинним мовам» респондентів;
- більш глибокий аналіз явищ, що вивчаються;
- більша вірогідність виявлення феноменології соціально- та політико-психологічних явищ та деякі інші [2; 3; 5; 15].

До *обмежень* проєктивних методик можна віднести:

- досвід, вміння та інтуїція дослідника, що аналізує й інтерпретує отримані дані;
- складність аналізу емпіричних даних; відсутність чітких схем аналізу, неможливість (складність) формалізації отриманих даних;
- непередбачуваність / непрогнозованість отримуваних даних. Проєктивні методики дозволяють зібрати таку інформацію, яка не може бути отримана ніяким іншим шляхом. Вони містять «свідомо» неоднозначний стимульний матеріал, який може не означати для респондента того, що задумував дослідник;
- неможливість повністю уніфікувати і стандартизувати не тільки аналіз та інтерпретацію результатів, а й процедуру дослідження [2; 3; 5; 15].

Водночас визначені «недоліки» й обмеження застосування проєктивних методик не зменшують їх значущості й цінності для вирішення певних типів дослідницьких завдань.

Соціальні психологи (О. Мельникова, Т. Фаломеєва, О. Бертен'єва) переконливо довели, що проєктивні методики надають можливість *адекватно досліджувати ставлення респондентів до об'єктів соціальної дійсності* загалом (див. [10; 14]), й різноманітних аспектів суспільно-

політичної реальності, зокрема (див. [1; 14]).

Застосування проєктивних методів дає змогу дослідити *неусвідомлювані відношення особистості до політичної реальності*, оскільки у проєкції, за слушним висловом Л.Ф. Бурлачука, «реалізуються раніше сформовані психологічні настанови, що являють собою згорнуті, а тому і неусвідомлювані програми організації поведінки, які створюють готовність до сприйняття явищ та об'єктів дійсності у відомому ракурсі, відношенні суттєвого і несуттєвого» [цит. за 4].

Аналіз сучасних наукових публікацій, в яких описаний *досвід застосування в політико-психологічних дослідженнях різних проєктивних методик*, показав, що найуживанішим виявилось використання експресивних методик вивчення продуктів творчості, а саме малювання на задану тему. Детальніше – див. [7; 8].

Результати емпіричних досліджень, проведених у т.ч. й нами, довели *ефективність застосування психологічних малюнкових методик* у політико-психологічних дослідженнях для з'ясування *системи ставлень людей до об'єктів соціальної (чи політичної) дійсності*, що вивчаються [7; 10; 14].

Малюнок, услід за А.В. Бабайцевим [1], розглядаємо як *спосіб експлікації картини світу* (й, зокрема, *політичного*), що надає інформацію у вигляді символів. Дослідник вважає, що «Соціум сприймає політику взагалі (і владу, зокрема) символічно, не раціоналізуючи суб'єкт-об'єктні відносини. Символи «несуть» мобілізуючий «заряд» та проявляються в образній мові феноменів масової свідомості, що змінюються. Вони надають зовні розрізненим стихійним діям мас екзистенційного значення, відкриваючи смислові горизонти, які не можуть бути побачені в межах повсякденного політичного досвіду. Експресивна дія символів залучає до політичних процесів людей, що не знаються на їх механізмах, а символічне «спрощення» надає можливість кожному учаснику політичної дії виробити власну оцінку події, факту і вселяє відчуття «причетності» [1, с.33].

Малюнок «адресує дослідника не до логічних форм мислення індивіда, а безпосередньо до образного його змісту» [4]. Через символіку малюнку *відображаються глибинні смисли дійсності*, які є дуже складними. В них «... у єдиній, «злитій» формі представлені і образ, і ставлення людини до світу, і особистий досвід переживань суб'єкта» [цит. за 4]. Саме тому *малюнкові проєктивні методики якнайкраще підходять для вивчення тих аспектів свідомості, які найменш доступні для прямого опитування*, зокрема, для дослідження мало усвідомлюваних аспектів політичних ставлень молоді (до себе і до інших, влади, політики і держави та визначення свого місця в суспільстві, тощо).

Таким чином, для дослідження фонових політичних практик ми залучили потенціал психологічного проєктивного малюнку, який розглядаємо як спосіб експлікації політичної картини світу, що надає інформацію у вигляді графічних символів. Проєктивний малюнок – своєрідний «текст», у якому актуалізується символічне відображення політичних

ставлень респондентів, практик оцінювання влади і практик як усталених способів дії.

Малюнок є ефективним засобом дослідження картини світу респондентів, у тому числі, й політичної картини світу з низки причин:

- малюнок (поряд з іншими «пласкими» зображеннями) є способом експлікації картини світу;
- малюнок забезпечує можливості як знакової, так і символічної передачі змісту;
- висока проєктивність малюнка, пов'язана з пластичністю його форми і змісту, а також з його рухливою природою;
- малювання полегшує демонстрацію тих складових внутрішнього світу респондентів, які вони свідомо приховують або ті, які важко вербалізувати, тобто які вони не в змозі безпосередньо описати словами;
- малювання дає можливість у буквальному розумінні отримати картину світу (див. [13]);
- проєктивний малюнок дає можливість отримувати багатий матеріал, що відповідає категоріальному апарату респондентів [12];
- малюнок, що зображує досліджуваний «об'єкт», є носієм смислу, формою прямого вираження ставлення до цього об'єкта (див. [12]);
- через символіку малюнку відображаються глибинні смисли дійсності, в яких у єдиній, «злитій» формі представлені і образ, і ставлення людини до світу, і особистий досвід переживань суб'єкта [3].

Графічні проєктивні методики, порівняно з вербальними, дають значно більше інформації про неусвідомлювані ставлення респондентів.

Ми послуговуємося ідеєю про те, що «...загальні принципи структуризації людиною реального простору, в якому здійснюються взаємодії, так чи інакше представлені й на зображеннях відносин людини і влади» на малюнку як результат дії механізму проєкції [9, с.191]. Ми також спиралися на уявлення про те, що типові взаємозв'язки «формальних» характеристик образів, по суті, і представляють найбільш поширені варіанти уявлень стосовно відносин людини і влади (держави).

У нашому дослідженні респондентам було запропоновано зробити малюнки. Одним – на тему «Я і влада». Інструкція звучала так: «Намалюйте олівцем рисунок у два етапи. Зобразіть неіснуючу істоту, яка б уособлювала нашу владу. Потім на цьому ж малюнку домалюйте звичні дії людей щодо влади. Позначте на малюнку владу та себе (людей)». Напишіть коментар до малюнка. Іншій частині респондентів пропонувалось намалювати рисунок на тему: «Я та громадянське середовище». По закінченню малювання – написати коментар до нього.

Прийом малювання простим олівцем (ручкою) був застосований, оскільки він дозволяє побачити саме «ідею», «концепцію» автора рисунку (Ю. Гундертайло), неусвідомлювані аспекти його ставлень до влади, інших громадян, суспільно-політичної реальності й держави.

Всього отримано 463 рисунки з трьох регіонів України (центр, схід, захід). Отримані малюнки ми поділили на групи: 1) за регіонами; 2) всередині кожного регіону за темою, що відображає сферу взаємодії: «Я – влада», «Я – інші», «Я – держава». Кожна під-група аналізувалась окремо, потім отримані дані порівнювались між собою та між регіонами, щоб виявити наявність / відсутність регіональних відмінностей та характер цих відмінностей, а відтак – «регіональні» особливості політичних практик.

Аналіз здійснювався у двох площинах:

1. практики оцінювання влади;
2. практики як способи дій.

Критеріями оцінки політичних практик визначено:

1. агресивність – миролюбність;
2. раціональність – ірраціональність;
3. авторитарність – демократичність.

Для здійснення коректного якісного аналізу розроблена **схема аналізу** отриманого матеріалу, яка передбачає втілення трьох послідовних етапів роботи, що логічно впливають один з одного.

Перший етап – за допомогою якісного аналізу – виокремлення смислових одиниць аналізу отриманого образного ряду респондентів.

Другий етап – виділення існуючих типових взаємозв'язків «формальних» характеристик образів, які, по суті, й представляють найбільш поширені варіанти уявлень стосовно відносин людини і влади.

Третій етап – якісний аналіз сюжетних малюнків, який дає змогу «зняти» емоційний зріз ставлення до влади та до інших громадян.

Визначено також **критерії оцінки малюнків** [4; 9; 11], що дозволяють виокремити політичні практики позиціонування молоді у сферах взаємодії «Я – влада» та «Я – інші». А саме:

- розміри фігур «Я» і влади та їх співвідношення;
- взаємне просторове розташування фігур «Я» і влади (близько – далеко; вище – нижче, велике – мале);
- відстань між фігурами «Я» і влади;
- наявність / відсутність ознак зв'язку (або взаємодії) між фігурами «Я» і влади;
- характер зв'язку (односторонній / двосторонній; прямий / імпліцитний);
- наявність на малюнку ознак впливу та тиску між фігурами «Я» і влади;
- символіка використаних образів, що позначають фігури «Я» і владу.

Фактор домінантності проявляється переважно в таких позиціях взаємодії:

- «зверху» (активної при домінуванні);
- «поряд» (інтерактивної при здійсненні допомоги);
- «знизу» (залежної при «служінні») [4].

Аналіз отриманих даних дозволив визначити основні тенденції та окреслити загальні рамки структурування політичної картини світу молоді за

визначеними параметрами. Нагадаємо, що за допомогою малюнків «знімається» більше емоційно-іраціональна, емоційно-оцінна складова політичних ставлень та уявлень молоді.

Аналіз групи малюнків (регіон – Центр, сфера взаємодії «Я – влада», всього 153 малюнки) показав, що **практики оцінювання влади** у найбільш загальному виді можна поділити на 2 групи:

- емоційно-оцінні, іраціональні;
- раціональні.

Виявлено, що переважають уявлення про **агресивність, ворожість влади** (майже ½ рис.), що може свідчити як про виражений страх перед нею, так і відобразити реальну політичну ситуацію в країні.

На малюнках це – «підсилення» чи акцентування на зображеннях влади таких елементів, як: зуби, ікла, кігті, роги, лякаючий вираз обличчя; а також – значно збільшені руки, що відбирають зароблене людьми, або щупальці спрута, що опутують, загарбують, обмежують дії, сковують, лишаять свободи, тощо. Часто – замальовується у вигляді чорта як нечистої, злої сили; жахаючого / загрозливого дракона. До цієї групи ми також віднесли малюнки, де влада зображується зі зброєю чи іншими інструментами тиску / примусу людей (чобіт, що топче; батіг; ланцюг; ґрати тощо) або ж у вигляді зброї (танк, рушниця, тощо) та інструментами, що потенційно загрожують та асоціюється з агресією (сокира; кулак; ніж, тощо). Серед інших «популярних» тем – убивство; руйнування; загарбання (відбирає, привласнює, забирає в людей останнє) та деякі інші. Приклади таких зображень – на рисунку 1.

Цікаво додати, що влада часто оцінюється як така, що обмежує громадян, замість того, щоб структурувати, впорядковувати простір їх громадянської (політичної) взаємодії.

Порівняння цих даних з тими, що були отримані в період апробації методичного інструментарію (вересень 2013р., до подій, що розпочалися перед Майданом), показав, що тенденція ставлення до влади як чужої, ворожої, агресивної, такої, що лякає, жахає була яскраво виражена й раніше (більше половини малюнків) та не стала виключно відображенням останніх суспільно-політичних подій у країні.

Рис. 1. Приклади зображень практик оцінювання влади як агресивної Амбівалентність влади – 10% мал.

Толерантність влади (миролюбність) – 12% мал. На малюнках це виявляється через зображення посмішок, добрих істот і миролюбних тварин, гарної погоди, а також через образ бажаної влади тощо (див. – рис. 2). Цікаво, що при цьому на малюнках доволі часто відсутні люди, що може свідчити як про те, що це певний ідеальний, неіснуючий образ влади (такої, як її хочуть бачити люди), так і про тенденцію уникання взаємодії із владою.

Рис. 2. Приклади практик оцінювання влади як миролюбної

Умовно **нейтральне** (раціональне) уявлення про владу (схеми, неживі предмети, гроші та грошові символи) – 1/3 рис. (див. – рис. 3).

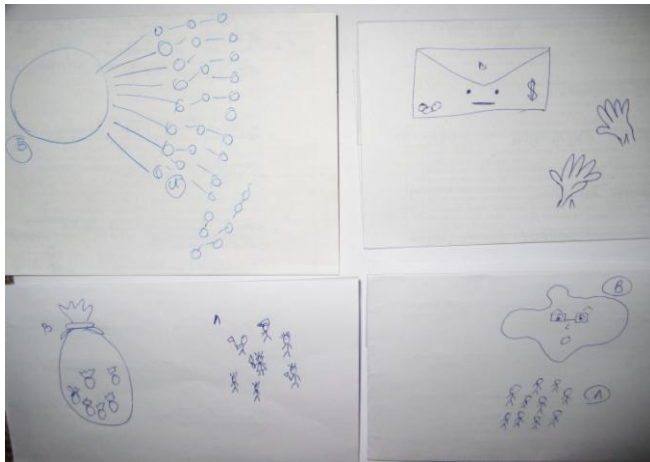

Рис.3. Приклади практик оцінювання влади як нейтральної

Отже, ми можемо зробити висновок про переважання емоційно-оцінних, ірраціональних практик оцінювання влади.

Друга площина аналізу стосувалась виокремлення й визначення особливостей політичних (громадянських) практик як усталених, типових способів дій.

З'ясовано, що в політичній картині світу студентської молоді центрального регіону практично порівну представлені **способи авторитарної та демократичної взаємодії** з владою з невеликим переважанням авторитарної.

Авторитарна модель взаємодії (влада «зверху») – близько $\frac{1}{2}$ рисунків.

Демократична модель взаємодії (влада «поруч») – близько $\frac{1}{2}$ рис. Представлена в кількох варіантах, приблизно порівну: «**партнерська**» взаємодія з відчуттям значущості власного «Я», вірою у власні сили і спроможність впливати або ж інший варіант – коли «Я» стає «значущим» завдяки підсиленню іншими людьми, та «**підпорядкування**», коли «Я» менш значуще за владу.

Влада «в центрі» – менше 10%, а влада «нижче» – менше 5%.

А отже, можна констатувати, що найпоширеніші практики – способи взаємодії з владою – знаходяться в площині домінування / підпорядкування. Серед фонових політичних практик увиразнилась, на нашу думку, тенденція до оцінки можливості взаємодії з владою за партнерською моделлю, тобто йдеться про латентне ставлення до влади як можливого партнера по взаємодії. Можливо також, що йдеться про очікування й прагнення до саме такого способу взаємодії.

Окремо аналізувався зв'язок із владою.

Наявність зв'язку простежується на більшості малюнків (майже $\frac{2}{3}$), проте він носить здебільшого **імпліцитний характер** (близько $\frac{2}{3}$ малюнків цієї групи), тоді як **прямий, явний** виявляється значно рідше (трохи більше $\frac{1}{3}$ малюнків даної групи).

Вектор зв'язку – переважає **односторонній** (близько $\frac{1}{2}$), з **орієнтацією на владу** ($\frac{2}{3}$ цієї групи малюнків), тоді як **орієнтація на людей** зафіксована

на 1/3 мал., при чому – переважно негативного характеру (б'є, забирає, поглинає, грабує, тощо).

Двосторонній зв'язок – наявний на незначній кількості малюнків (трохи більше 10%).

Відсутність зв'язку (у різних, паралельних площинах) – відмічено на 1/3 малюнків, яка інколи значно підсилюється і підкреслюється через наявність розподільних ліній, парканів, дверей, стін, колючого дроту, тощо (у 10%).

На основі описаних вище критеріїв, у результаті якісного аналізу малюнків та враховуючи коментарі й пояснення авторів до власних малюнків, ми виділили такі **види політичних практик**, представлених у політичній картині світу студентів:

- відчуження / відсторонення / відокремлення;
- уникання (відсутність «Я»);
- протистояння / протест / боротьба / захист / звинувачення влади;
- підкорення / само-приниження / зневірення / страх / байдужість;
- «обслуговування»;
- підпорядкування.

Отже помітно, що увиразнена й добре деталізована палітра «неконструктивних» практик взаємодії з владою при переважній відсутності позитивних зразків, способів, досвіду такої взаємодії, а відтак – і конструктивних політичних практик.

Тоді як у **взаємодії з іншими громадянами** (група малюнків на тему «Я та громадянське середовище», регіон – центр), громадянським середовищем, вже наявні **позитивні моделі взаємодії** (1/2 рис. цієї групи), які пов'язані, передусім, з 1) **єднанням**; 2) **відчуттям себе членом громади / суспільства**; та 3) **спільною ідеєю «Ми разом зможемо»**, що характерно для демократичних практик.

Громадянське середовище – вороже (1/2 цієї групи малюнків), передається через такі аспекти: навколо – 1) негатив, байдужість; 2) тиск, агресія; 3) політичні події. Також на частині рисунків констатується відокремлення від громадянського середовища.

Розглянемо також стисло групу малюнків **Західного регіону** (Львів, Кам'янець-Подільський, 51 малюнок на тему, що стосується **взаємодії із владою**). З одного боку, вибірка за різними регіонами не збалансована кількісно, проте, нагадаємо, що ми не шукали статистичних обґрунтувань отриманих результатів, а використовували якісний аналіз малюнків, щоб отримати найширшу палітру можливих видів практик, «зняти» емоційно-оцінний аспект ставлень до влади і держави та виявити ймовірні особливості політичних практик за регіонами.

Інструкція респондентам, незалежно від регіону, пропонувалась ідентична.

Отримані малюнки ми намагались аналізувати за однаковими критеріями, щоб мати можливість порівнювати дані, отримані у різних регіонах країни.

З'ясовано, що в цій групі малюнків так само, як в центральному регіоні, переважають уявлення про **агресивність, ворожість влади** (більше ½ рис.) та підкреслюється її «загарбницька» природа.

До другої великої групи малюнків (майже ½ рис.), на відміну від «центру», увійшли малюнки, в яких виразно простежується схожість з тією чи іншою реально існуючою твариною (свиня, лисиця, ведмідь, хамелеон); істотою (привид) чи людиною (цар, кримінальний авторитет, тощо).

Відомо, що у фольклорі за різними тваринами зафіксовані конкретні якості, «значення» (наприклад: лиса – хитра, лев – цар звірів, зайчик – боязкий і т.д.), які метафорично відображають уявлення про владу [11]. З огляду на неоднозначність символіки найчастіше «згадуваних» тварин (а це передусім – свиня) та «людей» сумнівної репутації можна, на нашу думку, говорити про **амбівалентність** уявлень про владу. Так, приміром, свиня, з одного боку, символ бруду і нахабства, впертості й дурних, гріховних звичок (похоті, розгнужаної пристрасті). Свиню часто зневажають як нечисту тварину. Її образ наділяють рисами ненажерливості, жадібності, алчності, ненаситності, нерозбірливості й слабого розуму (неуцтва) та навіть підступності. Водночас – вона символ плодючості, родючості, процвітання, добробуту й навіть успіху. Тож маємо справу з досить неоднозначним образом.

Толерантність влади (миролюбність) – близько 10% мал.

Найменш чисельна група малюнків відображає умовно **нейтральне** (раціональне) уявлення про владу – всього кілька малюнків.

А отже, також переважають емоційно-оцінні, ірраціональні практики оцінювання влади.

Що стосується аналізу практик як типових способів дій, то було з'ясовано таке:

Авторитарна модель взаємодії (влада «зверху») – відображена трохи більше, ніж на 1/3 мал.

Демократична модель взаємодії (влада «поруч») – зображена майже на ½ рис. Представлена в двох варіантах: 1) «**партнерська**» взаємодія, коли «Я» стає «значущим» завдяки «підсиленню», єднанню, підтримки чи й просто наявності, присутності інших людей (менш чисельна підгрупа) та 2) «**підпорядкування**», коли «Я» менш значуще за владу (трохи чисельніша підгрупа рисунків).

Влада «в центрі», в оточенні людей, грошей, подій, тощо – близько 5% рис., а влада «нижче» як модель взаємодії – відсутня.

Таким чином, також можемо говорити про те, що в політичній картині світу сучасного студентства західного регіону приблизно порівну представлені способи авторитарної та демократичної взаємодії з владою з невеликим переважанням демократичної.

Також аналізувався зв'язок із владою.

Наявність зв'язку простежується на переважній більшості малюнків (майже 2/3). При цьому відмітимо, що відображення **характеру** зв'язку – **імпліцитного** чи навпаки **явного, прямого** – представлено на малюнках практично порівну, на відміну від даних респондентів центрального регіону, де значно переважав імпліцитний характер зв'язку, та й назагал взаємодії із владою.

Вектор зв'язку – переважає **односторонній** (зображено більш ніж на 1/2 рис.), при цьому це, зазвичай, переважна **орієнтація на владу** (більше 2/3 цієї групи малюнків). Водночас виокремлюється 2 приблизно однакові за чисельністю групи практик, які можна розмістити на континуумі активні практики – пасивні практики. Зокрема, громадяни: намагаються втримати владу в тенетах; протестують, бунтують, мітингують; вимагають від влади дій; звинувачують; закидають політиків яйцями або «відправляють» їх у смітник, б'ють машини; коментують дії влади; «годують» владу; принизливо благають, звертаються по допомогу, прохають; оминають; нічого зробити не можуть. Водночас помітно, що для пасивних практик молоді характерним є зміщення акценту із себе на дії влади. Ми також дійшли висновку про те, що ставлення до себе як суб'єкта громадянської (політичної) взаємодії й визначає міру активності – пасивності громадянських (політичних) практик молоді.

Орієнтація на людей наявна вкрай рідко (буквально кілька малюнків). При цьому вона – переважно негативного характеру: влада забирає, поглинає, б'є, грабує, маніпулює, тощо.

Окрім цього, було зафіксовано ще один варіант взаємодії (чи то зв'язку) – рух від влади, тобто **орієнтація людей у протилежний від влади бік** (відсутній у респондентів центрального регіону).

Відсутність зв'язку (у різних, паралельних площинах, на великій відстані без ознак чи навіть без натяку бодай на якийсь зв'язок) – відмічено на майже 1/4 малюнків, яка інколи підсилюється за рахунок різного роду бар'єрів: «гостроверхих» парканів, товстих стін, ґрат, ліній, тощо. Також був зафіксований рух у напрямку від влади.

Двосторонній зв'язок – зустрічається на незначній кількості малюнків. Це або комунікація між владою і людьми; або ж «відповідь» людей на дії влади; чи, як варіант, взаємодія «за гроші», з вигодою для себе чи на «ґрунті» грошей; або ж коли влада, приміром, відбирає в людей зароблене чи «нажите».

Отже, активні практики громадян відображено приблизно на половині малюнків. Пасивні ж практики громадян (які, до речі, більш характерні для авторитарного способу взаємодії) презентовано також на половині рисунків. Це в цілому відповідає висновкам, зробленим нами раніше, стосовно приблизно однакової представленості в картині світу сучасної студентської молоді авторитарних і демократичних практик як усталених способів дій.

Висновки:

Виявлено тенденцію переважання емоційно-оцінних, ірраціональних

практик оцінювання влади.

З'ясовано, що в політичній картині світу молоді практично порівну представлені моделі авторитарної (влада «зверху») та демократичної (влада «поруч») взаємодії.

Визначено такі види політичних практик у політичній картині світу студентської молоді: 1) відчуження / відсторонення / відокремлення; 2) уникання (відсутність «Я»); 3) протистояння / протест / боротьба / захист / звинувачення влади; 4) підкорення / самоприниження / зневірення / страх / байдужість; 5) «обслуговування»; 6) підпорядкування.

З'ясовано, що для пасивних практик характерним є зміщення акценту із себе на дії влади (перекладання відповідальності, уникання, безпомічність, звинувачення, бідкання, благання про допомогу, принизливе випрошування того, що і так належить).

Виявлено тенденцію акцентування, увиразнення палітри протестних практик, практик відсторонення та емоційно негативно заряджених практик самоставлення у молодіжному дискурсі на тлі переважної відсутності позитивних способів взаємодії з владою, а відтак – і конструктивних політичних практик як усталених способів дій.

Література:

1. *Бабайцев А.В.* Символические «портреты» современной российской политики / А.В. Бабайцев // СОЦИС. – 2011. – № 11. – С.33-41.
2. *Богданова О.Ю., Марковская И.М.* Качественные методы социально-психологических исследований : Учебное пособие / Богданова О.Ю., Марковская И.М. – Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2001. – 106 с.
3. *Бурлачук Л.Ф.* Введение в проективную психологию / Л.Ф. Бурлачук. – К.: Ника-Центр, 1997. – 128 с. – (Серия «Новейшая психология». – Вып. 3).
4. *Дембицька Н.М.* Психологічні особливості політичної соціалізації студентів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Дембицька Наталія Миколаївна. – К., 2004. – 236 с.
5. *Проективная психология* / Пер. с англ. – М. : Апрель Пресс; Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 528 с. – (Серия «Мир психологии»).
6. *Романова Е. С., Потемкина О. Ф.* Графические методы в психологической диагностике / Романова Е.С., Потемкина О.Ф. – М. : Дидакт, 1991. – 253 с.
7. *Скнар О.М.* Використання проективних методик вивчення продуктів творчості в дослідженні емоційно-оцінних ставлень молоді до держави / Скнар Оксана // Простір арт-терапії. – К., 2010. – Вип. 2 (8). – С.82-96.
8. *Скнар О.М.* Проективні методи в дослідженні політичних ставлень молоді: досвід застосування методики незакінчених речень / Скнар Оксана // Простір арт-терапії. – К., 2010. – Вип. 1(7). – С.96-105.
9. *Соціальний простір життя як суб'єктивна символічна реальність* / [Злобіна О., Мартинюк І., Соболева Н., Тихонович В.]. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – 299 с.
10. *Фоломеева Т.В., Бартенева О.М.* Опыт применения проективной методики «Психологический рисунок» в исследовании восприятия

- социальных объектов / Т.В. Фоломеева, О.М. Бартенева // Вестн. Моск. Ун-та. – 2000. – № 2. – Сер. «Психология». – С. 27-39.
11. *Хазратова Н.В.* Психологія відносин особистості й держави: Монографія / Н. Хазратова. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 276 с.
 12. *Шайдуллина Ю. А.* Методика психологического рисунка в качественном социально-психологическом исследовании / Шайдуллина Юлия Александровна. – дисс. канд. психол. н. – 19.00.05. – М. : Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, 2005. – 180 с.
 13. *Шелестова Л.* До питання діагностики сформованості картини світу дітей старшого дошкільного віку / Людмила Шелестова. – [Електронне джерело]. – режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe
 14. *Шестопап О.Б.* Политическая психология / О.Б. Шестопап. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2007. – 427с.
 15. *Шляпникова И.А.* Проективные методы психодиагностики : Учебное пособие / Под редакцией Е.Л. Солдатовой. – Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2005. – 69 с.